ТИЛНИНГ ОНГ, МАДАНИЯТ ВА ДУНЁҚАРАШГА ТАЪСИРИ

Шаҳноза Толкуновна ЗИЯМУХАМЕДОВА
доцент в.б.
Тошкент давлат юридик университети
Тошкент, Ўзбекистон

Аннотация

Мақолада тилнинг онг, маданият ва дунёқарашга таъсири масалалари таҳлил этилган.

Таянч сўзлар: тил, маданият, дунёқараш, културология, лингвокултурология, мақол, тадқиқот, миллий ва маданий қадриятлар

ВЛИЯНИЕ ЯЗЫКА НА СОЗНАНИЕ, КУЛЬТУРУ И МИРОВОЗЗРЕНИЕ

Шахноза Толкуновна ЗИЯМУХАМЕДОВА
и.о.доцента
Ташкентский государственный юридический университет
Ташкент, Узбекистан

Аннотация

В статье анализируются вопросы влияния языка на сознание, культуру и мировоззрения.

Ключевые слова: язык, культура, мировоззрение, культурология, лингвокультурология, пословица, исследование, национальные и культурные ценности.

Тил ва онг, тил ва тафаккур ўртасидаги муносабатлар муаммоси доимо психологик ва фалсафий тадқиқотлар марказида бўлиб келган. Бу тасодифий эмас, чунки бу масалани ўрганиш нафақат онгнинг ўзи ва тилнинг табиатини инсондаги ҳамма нарсани аниқлайдиган ноёб ҳодисалар сифатида аниқлаштиришга имкон беради. Онг ва тил инсон шахсиятининг энг муҳим икки таркибий қисмидир, улар фақат бир-бирларини билиш орқали намоён бўлиши мумкин, чунки бири иккинчисининг ривожланиши ва мавжудлигини белгилайди. Ва тилнинг барча назариялари у ёки бу тарзда онгнинг ривожланишини ёритиб беради, унинг шаклланиши тилда ва тил туфайли пайдо бўлади, бунинг натижасида инсон онгининг шаклланишини, хусусан, унинг тузилишининг муҳим таркибий қисми – ўз-ўзини англашни кузатиш мумкин бўлади.

Фалсафада онг ва тил тушунчалари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бу сиз одамнинг ички дунёсини унинг гапларини ва қандай қилиб таҳлил қилиш орқали билиб олишингиз мумкинлигини кўрсатади. Онг тил

билан узвий боғлиқ ва у билан бир вақтда вужудга келади. Бундан келиб чиқадики, тил ва онг ўртасида маълум бир боғлиқлик мавжуд. Тил онгнинг мавжуд бўлиш усули сифатида ишлайди. Онг ва тил ўртасидаги боғлиқлик, агар шахс оғзаки тил дунёсига киритилган бўлса, индивидуал онгнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши мумкинлигида намоён бўлади. Нутқ билан биргаликда шахс фикрлаш мантиғини ўрганади, дунё ва ўзи борлиги ҳақида мулоҳаза юрита бошлайди. Маънавий оламнинг мазмуни қанчалик бой бўлса, уни етказиш учун унга лисоний белгилар керак бўлади.

Тил онг каби қадимийдир. Тил онг билан биргаликда улар орасидаги зиддиятни истисно қилмайдиган органик бирликни англатади. Тилнинг моҳияти ўзини унинг функцияларида очиб беради.

Шуниси эътиборга лойиқки, узоқ вақт давомида фалсафада Афлотун, Гераклит ва Аристотел каби мутафаккирлар онг, тафаккур ва тил ўртасидаги муносабатларни ўрганганлар.

XX асрнинг бошларида "тил фалсафаси" деб номланган янги йўналиш пайдо бўлди, унга кўра онг инсонни идрок қилиш, унинг нутқи ва натижада бошқалар билан мулоқотига таъсир қилади. Файласуф Вильгелм фон Гумбольдт ушбу ҳаракатнинг асосчиси ҳисобланади.

Аввало, тил алоқа, фикрларни етказиш воситаси сифатида ишлайди, яъни коммуникатив функцияни бажаради. Фикрлаш объектнинг идеал аксидир ва шунинг учун уни моддий рамкасиз ифодалаш ҳам мумкин эмас. Фикрнинг моддий, ҳиссий қобиғи ролида бу сўз белги, товуш ва маъно, тушунча бирлиги вазифасини бажаради. Нутқ — бу алоқа воситаси сифатида тильдан фойдаланган ҳолда амалга ошириладиган фаолият, алоқа, фикр алмашиш, ҳис-туйғулар ва бошқалардир.

Аммо тил нафақат алоқа воситаси, балки фикрлаш воситаси, фикрларни ифода этиш воситасидир. Гап шундаки, фикр концепциядир, шунинг учун фикрни ифода этиш ва ўзлаштириш уни оғзаки шаклда кийинтириш демакдир. Ўзимиз ҳақимизда ўйлаганимизда ҳам, фикрни лингвистик шаклларга солиш орқали ўйлаймиз. Ушбу функциянинг тил

томонидан бажарилиши сўзнинг ўзига хос белги эканлигини таъминлайди: қоида тариқасида унда белгиланадиган нарсанинг ўзига хос хусусиятларини, ҳодисаларни эслатиб турадиган ҳеч нарса йўқ.

Ниҳоят, тил билимларни тўплаш, онгни ривожлантириш воситаси ролини ўйнайди. Тил шаклларида бизнинг ғояларимиз, ҳис-туйғуларимиз ва фикрларимиз моддий мавжудликка эга бўлади ва шу туфайли бошқа одамларнинг мулки бўлиши мумкин. Нутқ орқали баъзи кишиларнинг бошқаларга кучли таъсири амалга оширилади. Тилнинг бу роли ўқув жараёнида бугунги кунда оммавий ахборот воситалари эгаллаган маънода кўринади. Шу билан бирга, дунёни англашдаги ютуқлар, билимларни тўплаш тилни, унинг сўз бойлигини бойитишга олиб келади. Ёзув пайдо бўлиши билан билим ва тажриба қўлёзмаларда, китобларда мустаҳкамланади ва жамоат мулкига айланади.

Тил — маданиятнинг ажралмас қисми, уни ўзлаштиришнинг асосий воситаси, бу бизнинг руҳимизнинг ҳақиқати. Тил миллий менталитетнинг ўзига хос хусусиятларини ифодалайди. Тил инсон учун онг соҳасини очган механизмдир. Бошқа томондан, маданият тилга сингдирилган, чунки барчаси матнда моделлаштирилган.

Ушбу нуқтаи назарни замонавий тилшуносларнинг аксарияти қўллаб-қувватлайди ҳамда бу лингвистик ва маданий назарияда муҳим аҳамиятга эга. Ушбу назарияда тил дунёни бирламчи концепциялаштиришнинг универсал шакли сифатида талқин этилади; инсонга ота-боболаридан мерос бўлиб қолган маданиятнинг ажралмас қисми; маданият ўзлаштириладиган восита; таржимон, дунё ҳақидаги маданий маълумот ва билимларнинг вакили ва сақловчиси. Лингвокултурологик нуқтаи назардан маданият, аввало, миллатнинг кўп авлодлар томонидан тўпланган чексиз тажрибаси омбори сифатида талқин этилади. Бироқ, маданият генетик жиҳатдан мерос қилиб олиниши мумкин эмас ва унинг кейинги авлодларга ўтиши учун тилнинг ролини бажарадиган "кўрсатма" керак. Тилнинг маданиятсиз мавжуд

бўлишининг ўзи имконсиздир, худди маданият мавжудлигини тилсиз тасаввур қилиб бўлмагандек.

В.А.Маслованинг фикрича, одатда бу маданиятнинг ўзига хослигини акс эттирадиган тилнинг лексик таркиби эканлиги қабул қилинган. Тил ва маданиятни бир-биридан моҳият жиҳатидан ҳам, функционал нуқтаи назардан фарқ қиладиган автоном тизимлар сифатида танлаётганда, уларнинг билвосита ва тўғридан-тўғри ўзаро таъсири ҳақида унутмаслик керак [3].

А.Д.Шмелёвнинг таъкидлашича, унинг таркибий элементлари қадрият йўналишлари тизими, шу жумладан, "идрок этиш ва фикрлаш усуллари, миллий ўзига хосликни кўрсатувчи этник константалар ва маданий меъёрлар" сифатида ифодаланиши мумкин [5]. Тил ва маданият мустақил ҳодисалар сифатида бир-бири билан шу қадар чамбарчас боғлиқ ва ўзаро таъсир қиладики, тил маданиятни амалга ошириш шаклларидан бири сифатида қабул қилинади.

Й.В.Бромлейнинг таъкидлашича, ўз маданияти доирасида унинг дунёқараши, турмуш тарзи, менталитети ва бошқалар ҳақидаги кучли иллюзия яратилади. Фақат ўзингизнинг маданиятингиз доирасидан чиқиб, яъни бошқа дунёқараш, муносабат ва бошқаларга дуч келганда, сиз ўзингизнинг ижтимоий онгингизнинг ўзига хос хусусиятларини тушунишингиз, маданиятларнинг фарқи ёки тўқнашувини тушунишингиз мумкин [2].

Тил лингвокултурологик ҳодиса сифатида маданиятнинг барча бойликларини ўзига сингдиради, шу билан бирга, ҳар қандай миллий маданият маълум даражада бирор бир тилнинг табиати ва ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқдир. Тил маданиятларнинг байналмилаллашувида, маданиятлараро мулоқотнинг глобаллашувида, лексик ва семантик таржима асосида маданиятлар диалогида муҳим роль ўйнайди. Турли хил маданиятларнинг алоқаси тильда лексик равишда қарз олиш шаклида акс этади. Маданиятларнинг ўзаро таъсири ва байналмилаллашуви жараёнлари халқаро сўз бойлигини шакллантиришда намоён бўлади.

В.М.Шаклеин фикрича, дунёнинг лингвистик шакли — бу индивидуал лисоний шахслар дунёсини англашнинг коллектив маҳсулидир. Бир томондан, одамларнинг яшаш шароити ва уларни ўраб турган моддий дунё уларнинг онги ва хулқ-атворини белгилайди, бу тилда, биринчи навбатда, семантика ва грамматикада акс этади. Бошқа томондан, инсон дунёни асосан ўз она тилининг шакллари орқали идрок этади, бу маълум даражада инсон тафаккури ва хулқ-атворининг тузилмаларини белгилайди [4;255].

Турли хил халқлар орасида дунёни акс эттириш услуби турли хил омиллар: табиий, ижтимоий, маданий, этнопсихологик ва бошқалар билан боғлиқ. Турли тилларда гаплашадиган одамлар дунёни (макон, вақт, хусусиятлар, муносабатлар) концепциялаш, тоифалаш, тузишнинг турли усулларига эга. Тил инсоннинг амалий эҳтиёжларига жавобан, унинг дунёга мослашиши учун зарур бўлган билим асоси сифатида ривожланадиган дунёнинг содда расмини акс эттиради. Маълумки, дунёнинг лингвистик расмлари қисман универсал, қисман миллий хусусиятларга эга. Аммо инсон онги учун у дунёнинг талқини сифатида эмас, балки дунёнинг икки баробарлиги сифатида тақдим этилади, шунинг учун унинг ўзига хослигини фақат турли халқлар дунёсининг расмларини таққослаш орқали амалга ошириш мумкин [3; 259], дея таъкидлайди В.А.Маслова.

Тил ва маданият ўртасидаги алоқа нуқталари:

биринчидан, тил ҳам, маданият ҳам инсоннинг дунёқарашини акс эттирадиган онг шакллари;

иккинчидан, улар мавжуд бўлиб, ўзаро яқин алоқада бўлишади;

учинчидан, ушбу ҳодисаларнинг субъекти ҳар доим инсон (шахс) ёки жамият.

Ҳодисалар сифатида уларнинг алоқа нуқталари фарқларнинг мавжудлигини тахмин қилади.

- Тил — бу ўз-ўзини ривожлантириш ҳодисаси, яъни тилни кўп одамлар яратади, аммо шу билан бирга одамлар ўз хоҳишларига кўра тилни ўзгартира олмайдилар.

- Маданият инсоннинг фаол иштироки билан боғлиқ бўлиб, у одамлар томонидан яратилади, янги назариялар, воқеликнинг янги ҳодисалари таъсирида ривожланади (масалан, XXI аср — юқори технологиялар асри — инсоният маданиятини ўзгартиради: ҳаёт, санъат, жамият тузилиши, оилавий муносабатлар ва бошқалар).

- Тил ҳар қандай шахснинг мулки, тилнинг ҳодиса сифатида оммавий характери бутунлай табиийдир. Маданиятда элитизм (эксклюзивлик) қадрланади. Айтиш керакки, XXI аср маданияти асосан оммавий истеъмолчи учун яратилган бўлиб, у шунга қарамай, масалан, элита санъат асарларининг юқори қийматини ва юқори баҳосини пасайтирмайди.

- Шу билан бирга, тил биз мерос қилиб олган маданиятнинг ажралмас қисми, маданиятни англаш ва ўзлаштиришнинг асосий воситасидир. Илм-фан, дин, адабиётни англаш фақат тил орқали мумкин.

Тилда ҳар бир миллатнинг миллий хусусиятлари (унинг менталитети) ҳам акс этади.

Қуйидаги фикрга асосланган назариялар мавжуд: тил унда гапирадиган одамларнинг фикрлаш тарзини белгилайди. Масалан, шимол аҳолисида қор каби ҳодисани билдирадиган бир нечта сўз бор. Бизга маълумки, бу рус тилида битта сўз орқали ифодаланади. Бундай фактлар мавжудлигидан, турли хил халқлар бир хил объектларни, бир хил дунёни турлича кўришади деган хулосага келиш мумкин.

Ҳар бир халқда халқ руҳини акс эттирувчи таянч сўзлар (улар кўпинча мақол ва маталларда ишлатилади) мавжуд деб ишонилади. Масалан, немис маданияти учун бу сўзлар диққат, тартиб, аниқлик.

Рус тилидаги таянч сўзларнинг тўлиқ рўйхати ҳали тузилмаган, аммо рус тилида жон, тақдир, соғиниш ва зиёли сўзлари қандай муҳим аҳамиятга эгалиги ҳаммага маълум.

Ва ўзбек тилида — тирикчилик, тинчлик-хотиржамлик, тезкор, турмуш, бола-чақа, қуда-андачилик ва ҳоказо.

Демак, тил — бу ўзига хос тизим бўлиб, одамларнинг онгида ўз изини қолдиради, уларнинг дунё ҳақидаги тасаввурларини шакллантиради.

Турли халқларнинг синоним мақолларини таққосланг, менталитет ушбу мақолларда қандай акс этганлиги тўғрисида хулоса чиқаринг:

Буруннинг бир тешиги билан нафас олинг (хитойча), бир оёғингиз билан юринг (русча). Ушбу мақоллар синоним эканлигини ҳисобга олсак, биз қуйидаги сўзларни таққослашимиз мумкин: нафас олиш — юриш, бурун тешиги — оёқ ва хитойлар учун ҳаракатларнинг бирлиги муҳим бўлса, руслар учун руҳларнинг бирлиги муҳимроқ деган хулосага келишимиз мумкин. Ёки:

А) Қўшиқ орқали сиз қушни танийсиз (французча), Қуш чўқиши билан танилади (испанча), Қуш парвоз билан танилади (русча).

Б) Яхши мерган ҳам адашиши мумкин (инглизча), яхши от ҳам қоқилади (арабча), йўлбарс ҳам баъзан мудраб қолиши мумкин (хитойча), маймун ҳам йиқилиб тушади (вьетнамча) ва бошқалар.

Миллий ва маданий қадриятлар вақтга қараб шаклланади, улар этник гуруҳ менталитетининг моҳиятини ташкил қилади ва уни бошқа этник гуруҳлардан ажратиб туради ва шу билан бирга улар орқали турли этник гуруҳларнинг алоқа усуллари ва ҳатто яқинлашуви очилади. Бундай қадриятлар, қоида тариқасида, мақолларда, маталларда, фразеологик бирликларда, маданий меъёрларда, олдинги матнларда, вазиятларда, афоризмларда ва бошқаларда акс этади. Маданият "лингвистик қобиқ"да яшайди ва ривожланади. Тил бир вақтнинг ўзида маданиятни яратиш, ривожлантириш, сақлаш воситаси ва унинг бир қисми, чунки тил ёрдамида моддий ва маънавий маданиятнинг ҳақиқий, объектив мавжуд асарлари яратилади.

Тил, унинг сўз бойлиги ва грамматикаси атрофимиздаги дунёқарашимизга таъсир қилиши мумкинми?

Бугунги кунда фикрлаш ва онгнинг ўзаро таъсирини ўрганувчи энг таниқли тадқиқотчи — бу келиб чиқиши белорус бўлган америкалик

психолог, Стенфорд профессори, полиглот Лера Бородитский. Унинг асарлари зукколиги, нисбий соддалиги ва шу билан бирга чуқурлиги билан ажралиб туради – уларни ўқиш жуда қизиқ, бу илмий нашрларда жуда кам учрайди.

Ғарбга вақт! Бир тадқиқотда Бородитский ва унинг ҳамкасблари кичик Помпурау жамоасидан Австралиялик аборигенлар иштирокида оддий тажриба ўтказдилар. Унинг аъзолари нисбий йўналишлардан фойдаланмасликлари билан машҳур (чапдан ўнгга олдинга-орқага). Бунинг ўрнига улар доимо мутлақ йўналишлардан фойдаланадилар (шарқ-ғарбий-шимолий-жануб). Масалан, Помпурау одами "стаканни чапга суринг" ўрнига "стаканни жануби-ғарбий томонга суринг" деб айтади. Мутлақ йўналишлар шу қадар кенг тарқалганки, улар анъанавий йўриқномага киритилган. Агар америкаликлар дўстига "қандайсиз?" деса, ҳар доим "яхши" деган жавобни олади, Помпурау аборигенлари эса "қаёққа кетяпсиз?" деб сўрашади ва жавобан "жануби-ғарбий томонга"ни эшитишади. Бородитский ҳазиллашади: доимий ишлайдиган ички "компас" бўлмаса, Помпураулар ҳатто саломлашолмайди!

Ушбу ҳодиса узоқ вақтдан бери психологларни қизиқтирган. Помпурау аҳолиси космосда ҳаракат қилиш ва уларнинг жойлашувини аниқлаш учун ажойиб қобилиятлари билан ажралиб туриши ажабланарли эмас. Агар йўналиш тушунчалари бир тилдан бошқасига шу қадар кескин фарқ қилиши мумкин бўлса, унда космосга тааллуқли бошқа тоифалар нима бўлади? Лера Бородитский бошқа бир ишида савол берган: Помпурау аборигенлари вақтни қандай тасаввур қилишади?

Бу савол Артемий Лебедев бир вақтлар ўз блогининг ўқувчиларига берган вазифани эслатади: тақвим йили қандай кўринишини чизиш. Унинг журналда нашр этилган натижаларидан бир нарса аниқ кўриниб турарди: турли одамлар вақтни турли хил тарзда акс эттиради, лекин у ёки бу тарзда уни космосда "тартибга солиш" истаги бор. Бородитскийнинг тажрибаси унчалик рангин бўлмаган, аммо илмийроқ эди: у вақтни

"визуаллаштириш"ни ҳисоблаш ва статистик таҳлил қилиш мумкин бўладиган тарзда ишлаб чиқилган. Кўнгиллилар — хоҳ америкалик бўлсин, хоҳ Помпурау бўлсин — махсус йўналишда стулга ўтиришди ва мантиққа ўхшаб кўринадиган тартибда ерга бир нечта карталарни жойлаштиришларини сўрашди. Карталар, масалан, турли ёшдаги эркак юзлари тасвирланган. Кўнгиллиларга экспериментнинг асл мақсади ҳақида айтилмаган: улар кетма-кетликни таҳлил қилиш тестини оламиз деб ўйлашди. Аслида тадқиқотчилар иштирокчилар карталарни ерга қандай қилиб қўйишганини кузатдилар. Америкаликлар қандай қилиб топшириқни бажаришганини тахмин қилиш осон: уларнинг аксарият қисми чапдан ўнгга карточкалар қўйишди. Маҳаллий аҳоли бутунлай бошқача йўл тутишди: нисбий йўналишларга устунлик кўрсатмасдан, аксарияти ўзларини мутлақ координаталарда йўналтиришди: улар чақалоқнинг фотосуратини шарқдан, қарияни эса ғарбдан қўйишди! Кўриниб турибдики, аборигенлар учун шарқ биз учун чап томон билан бир хил тарзда "бошланиши" билан боғлиқ. Бизнинг ҳолатларимизда, бу дастлаб хат йўналиши билан боғлиқ бўлиши мумкин, уларникида — эҳтимол қуёш чиқиши билан.

Юқоридаги каби тадқиқотлар шуни кўрсатадики, тил одамларнинг дунё ҳақидаги фикрларига таъсир қилиши мумкин.

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда, битта нарсани маслаҳат бериш мумкин: тилларни ўрганиш керак. Буюк Карл айтганидек: иккинчи тилни билиш иккинчи руҳга эга бўлишга ўхшайди.

Тил нафақат инсон дунёси ва маданиятини акс эттиради. Тилнинг энг муҳим вазифаси шундаки, у маданиятни сақлаб қолади ва уни авлоддан авлодга етказади. Шунинг учун ҳам тил шахсият, миллий феъл-атвор, халқ, миллат шаклланишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга эмас, балки ҳал қилувчи роль ўйнайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – Москва: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.

2. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – Москва: Наука, 1983. – 418 с.

3. Маслова В.А. Ҳомо лингуалис в культуре. – Москва: Гнозис, 2007. – 302 с.

4. Шаклеин В.М. Лингвокультурология. Традиции и инновации. – Москва: Флинта, 2012. – 650 с.

5. Шмелев А.Д. Ключевые концепты русской культуры: Материалы к словарю. – Москва: Языки славянской культуры, 2002. – 224 с.